

Koral, Piotr

Rodzina szlachecka w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r.

Przegląd Historyczny 86/3-4, 361-367

1995

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

PIOTR KORAL

Rodzina szlachecka w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r.

Potrzebę oparcia badań nad przeszłością demograficzną Polski na rejestrach pogłównego postulowano wielokrotnie¹. Poszczególni autorzy koncentrowali uwagę na różnych terytoriach Korony i na rejestrach z różnych lat. Zazwyczaj były to rejestry dla roku 1662 i lat siedemdziesiątych (1673, 1674, 1676). O wyborze decydował fakt maksymalnie kompletnego zachowania zasobu źródłowego. Taki właśnie tryb selekcji obowiązywał i w przypadku moich badań nad województwem sieradzkim i ziemią wieluńską.

Oba kryteria są często łączone w jedną całość jako tzw. duże województwo sieradzkie. Jednak struktura ludności i sposób sporządzenia rejestrów dla obu regionów różnią się do tego stopnia, że sensowne wydaje się przeprowadzenie osobnych badań a następnie ich porównanie.

Rejestr pogłównego, które były podstawą do poniższych rozważań² zostały sporządzone w sposób uniemożliwiający opracowanie modelu rodziny plebejskiej. Tylko dla stanu szlacheckiego posiadamy wystarczające informacje.

Na badanym przeze mnie terenie wyodrębniłem kilka typów rodziny szlacheckiej:

1. Rodzina nuklearna: oboje rodzice + dzieci.
2. Rodzina „szczątkowa”: bez któregoś z rodziców.
3. Rodzina „rozszerzona”: oboje rodziców + dzieci + krewni.
4. Rodzina „szczątkowa” wraz z krewnymi.

¹ Por. np. F. Bujak, *Żniąca. Wieś powiatu limanowskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne*, Kraków 1903; K. Dobrowolski, *Dzieje wsi Niedźwiedzia w powiecie limanowskim do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, Lwów 1931; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do pocz. XIX w.)*, PSG t. XIII, 1951; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976; tejsze, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, KHKM t. X, 1962, nr 3-4; I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, KHKM t. VI, 1958, nr 1; E. Wielrose, *Ludność Polski od X do XVIII w.*, KHKM t. V, 1957, nr 1; Z. Guldón, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wsch. i Kujaw od XVI do pocz. XX w.*, Toruń 1970; A. Laszuk, *Szlachta w województwie krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r.*, PH t. LXXIX, 1988, z. 3; L. Polaszewski, *Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673-1676*, „Społeczeństwo staropolskie” t. III, 1983.

² AGAD, ASK I, 74; Rejestr pogłównego generalnego województw kaliskiego, sieradzkiego, łęczyckiego i brzesko-kujawskiego z 1673 r.

5. Samotne małżeństwa.

6. Osoby samotne.

Powaznym problemem jest niedokladnosc zrodla w szczegolach zwiazanych ze struktura rodziny szlacheckiej. W wielu wypadkach w rejestrach podano tylko sume podatku pobranego od danej liczby osob. Znajac taryfe poglownego mozemy szacowac sklad rodziny szlacheckiej, ale najczesciej beda to tylko przypuszczenia. Dlatego tez model opracowany na podstawie tego typu zrodla moze byc jedynie ogolny.

Inna trudnosc powoduje sam charakter podatku poglownego. Po pierwsze liczbe podatnikow zglaszala osoba najbardziej zainteresowana niezbyt dokladnym jej precyzowaniem, a mianowicie sam szlachcic, wlasciciel czy dzierzawca majatku. Po drugie poglowne wybierane bylo od osob wszystkich stanow, ale powyzej 10 roku zycia. Oczywiste jest, ze granica ta nie byla przestrzegana i pewna czesc dzieci 11 lub 12-letnich nie pojawiala sie w rejestrach. A zatem poza potrzeba doszacowania osob do lat 10 istnieje jeszcze koniecznosc pozostawienia pewnego marginesu dla dzieci w wieku okolo 10 lat, nie ujawnionych przez rodzicow. Zreszta problem „ukrytych” podatnikow nie dotyczy tylko najmlodszych. Rowniez i inni czlonkowie rodzin mogli nie znalezc sie w rejestrze. Tyle, ze w przypadku dzieci oszukiwano latwiej.

Sa to przeszkody utrudniajace skonstruowanie wiarygodnego modelu rodziny szlacheckiej. Niemniej pewien material zrodlowy istnieje i nalezy opracowac go w stopniu zapewniajacych maksymalna dokladnosc. Konieczne sa pewne doszacowania brakujacych w rejestrach osob. Dyskusja wokol zastosowania wlasciwych mnoznikow trwa do dzis. Wielu badaczy proponowalo rozne wersje. Wydaje sie, ze propozycja E. Vielrosego, aby doszacowywac 325 dzieci w wieku do 10 lat na 1000 osob jest najblizsza prawdzie³. Poza zasięgiem wszelkich szacunkow pozostaja inni czlonkowie rodzin szlacheckich „ukryci” przez skladajacych przy- siegi podatkowe.

Po doszacowaniu brakujacych dzieci pozostaje jeszcze do rozwiklania kwestia znacznie trudniejsza. Mianowicie w jaki sposob „rozdzielic” je pomiedzy wszystkie rodziny. W tym miejscu pozostajemy w zasadzie bezradni. Mozna co prawda kierujac sie zdrowym rozsądkiem zalozyć, ze w rodzinach, w ktorych wystepuja dzieci powyzej 10 roku zycia, bylo tez potomstwo mlodsze. Najprawdopodobniej znaczna liczba dzieci „doszacowanych” znajdzie miejsce wšród samotnych małżeństw, czy osob samotnych. Ale jak zostanie to wykazane, najbardziej prawdopodobna kategoria rodziny, do ktorej nalezy przypisac czesc przynajmniej dzieci ponizej 10 lat, sa wlasnie samotne małżeństwa⁴. Niemniej nie rozwiązuje to postawionego powyzej zagadnienia, jak zastosowac rachunek matematyczny, by uporządkowac material otrzymany po szacowaniach. Wydaje sie, ze sposob jest tylko jeden. Liczbe „doszacowanych” dzieci nalezy podzielic przez liczbe rodzin i kazdej przypisac otrzymany wynik. Jest to metoda wielce prymitywna i zawodna, ale uzupełniona o wspo-

³ E. Vielrose, op. cit., s. 19-20.

⁴ Por. A. Laszuk, op. cit., s. 451. Autorka zbyt pochopnie stwierdza, ze na terenie woj. krakowskiego dominujacym typem rodziny szlacheckiej byly bezdzietne małżeństwa. Rzeczywiscie na podstawie surowego materialu archiwalnego otrzymujemy taki obraz rodzinnej struktury stanu szlacheckiego. I w przypadku moich badan, jeszcze przed doszacowaniem brakujacych dzieci bezdzietne małżeństwa obejmowaly od 40 do 55% wszystkich typow rodzin. Ale pozostawienie tych wynikow bez komentarza czy próby uporządkowania jest powaznym błędem.

mniane wcześniej zastrzeżenia, wydaje się być jedyną. Na pewno nie można wyciągać nazbyt pochopnych wniosków tylko w oparciu o dane zawarte w rejestrach⁵.

*

Na terytorium województwa sieradzkiego składającego się w drugiej połowie XVII w. z czterech powiatów: sieradzkiego, radomszczańskiego, szadkowskiego i piotrkowskiego, znajdowało się — zgodnie z rejestrami pogłównego z 1673 r. — 1013 rodzin szlacheckich. Z tego aż dla 493 rodzin (48,67%) źródło nie podaje danych dostatecznie precyzyjnych, by nie było potrzeby zastrzeżenia się co do szacunkowego charakteru otrzymywanych wyników.

W województwie sieradzkim znajdowało się 3238 osób stanu szlacheckiego. Od tej liczby należy odjąć 458 osób szlachty służebnej; ze strukturą rodziny tej kategorii źródło nas nie zapoznaje.

A zatem doszacowuję po 325 dzieci do lat 10 na każde 1000 osób jedynie wśród 2770 podatników-szlachty.

$$\frac{325}{1000} = \frac{x}{2770}$$

$$x = 900$$

Czyli według przeciętnego założenia, że na 100 osób przypada 325 dzieci do 10 roku życia; na 2770 osób będzie 900 dzieci do 10 roku życia.

$$900 + 2770 = 3670$$

$$\frac{3670}{1013} = 3,62$$

czyli ok. 4 osób stanu szlacheckiego na jedną rodzinę szlachecką

Tabela 1

Rodziny szlacheckie w woj. sieradzkim

Typ rodziny szlacheckiej	%
Rodzin nuklearnych z nie więcej niż dwojgiem dzieci	60,01
Rodzin nuklearnych z więcej niż dwojgiem dzieci	15,19
Rodzin szczątkowych z nie więcej niż dwojgiem dzieci	15,88
Rodzin szczątkowych z więcej niż dwojgiem dzieci	4,01
Rodzin rozszerzonych	2,86
Rodzin szczątkowych wraz z krewnymi	1,38

W sumie rodzin z nie więcej niż dwojgiem dzieci jest: 75,89%. A rodzin z więcej niż dwojgiem dzieci jest: 19,20%

Widoczna jest zatem dominacja rodzin z małą liczbą dzieci, a co więcej rodzin nuklearnych. Rodzin rozszerzonych jest znikomy odsetek.

⁵ Por. P. K o r a l, *Województwo sieradzkie i ziemia wieluńska w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r.*, Warszawa 1993, praca magisterska w Instytucie Historycznym, UW, s. 73, 120.

Powyższe odsetki powstały oczywiście po doszacowaniu i „rozdystribuowaniu” brakujących dzieci. Dzieci tych było 900 a rodzin 1013, zatem jednej rodzinie przypisuję 0,89 dziecka.

Niestety, jak już wcześniej nadmieniałem, metoda ta ma znaczne minusy. Oto rezultaty obliczeń dokonane na pierwotnym materiale źródłowym dla województwa sieradzkiego (tab. 2)

Tabela 2

Rodziny szlacheckie w woj. sieradzkim (dane przetworzone)

Typ rodziny szlacheckiej	Liczba rodzin	%
Osoby samotne	122	12,04
Samotne małżeństwa	437	43,14
Rodziny nuklearne z nie więcej niż dwojgiem dzieci	294	29,02
Rodziny nuklearne z więcej niż dwojgiem dzieci	51	5,03
Rodziny szczątkowe z nie więcej niż dwojgiem dzieci	46	4,54
Rodziny szczątkowe z więcej niż dwojgiem dzieci	20	1,97
Rodziny rozszerzone	29	2,86
Rodziny szczątkowe wraz z krewnymi	14	1,38
RAZEM	1013	100,00

W porównaniu z danymi poprzednimi widoczne są znaczne różnice. W tej tabeli dominującą kategorią rodziny są samotne małżeństwa. Znaczny odsetek stanowią także osoby samotne. Mniej jest rodzin nuklearnych oraz rodzin z nie więcej niż dwojgiem dzieci. Oczywiście jest, że doszacowując 0,89 dziecka na rodzinę likwidujemy praktycznie kategorię „samotne małżeństwa” i „osoby samotne”. Pierwsza z nich zwiększa odsetek rodzin nuklearnych z nie więcej niż dwojgiem dzieci, a druga rodzin szczątkowych z nie więcej niż dwojgiem dzieci.

Taka manipulacja materiałem źródłowym może budzić poważne zastrzeżenia, ale żywię przekonanie, że większym błędem byłoby wnioskowanie wyłącznie na podstawie danych zaczerpniętych ze źródła.

Nieprzypadkowo wspominałem wcześniej o dwóch typach rodziny: samotnych małżeństwach i osobach samotnych. Z powyższego zestawienia wynika, że kategorie rodzin nie posiadających dzieci obejmują ok. 55% wszystkich typów rodzin. Dodając do tego znaczny odsetek rodzin z nie więcej niż dwojgiem dzieci (ok. 33%), trudno byłoby sobie wyobrazić w ówczesnych warunkach populacyjny rozwój na badanym terenie. Dlatego też „doszacowywane” dzieci można umieszczać w tych najbardziej podejrzanych kategoriach nie zapominając o zawodności obranej metody.

*

Terytorium ziemi wieluńskiej obejmowało w XVII w. dwa powiaty: ostrzeszowski i wieluński. Na obszarze tym zamieszkiwało w 1673 r. 181 rodzin szlacheckich. Cechą charakterystyczną rejestrów pogłównego dla tego terytorium jest nierównie większy stopień precyzji ich sporządzania, niż miało to miejsce w przy-

padku województwa sieradzkiego. Stąd też tylko dla 5 rodzin szlacheckich (2,76% całości) informacje w źródle są mniejsze.

W ziemi wieluńskiej odnotowałem 593 osoby stanu szlacheckiego. Podobnie jak w przypadku poprzedniego terytorium należy od tej liczby odjąć liczbę szlachty służebnej (107). O strukturze rodzinnej tej warstwy źródło nas nie informuje. A zatem doszacowując według przyjętego wcześniej systemu, koncentruję uwagę na 486 osobach stanu szlacheckiego:

$$\frac{325}{1000} = \frac{x}{486}$$

$$x = 158$$

Czyli do 486 osób stanu szlacheckiego należy doszacować 158 dzieci do 10 roku życia.

$$486 + 158 = 644$$

$$\frac{644}{181} = 3,56$$

czyli ok. 4 osób na jedną rodzinę szlachecką

Tabela 3

Rodziny szlacheckie w ziemi wieluńskiej

Typ rodziny szlacheckiej	%
Rodzin nuklearnych z nie więcej niż dwojgiem dzieci	59,71
Rodzin nuklearnych z więcej niż dwojgiem dzieci	10,85
Rodzin szczątkowych z nie więcej niż dwojgiem dzieci	19,55
Rodzin szczątkowych z więcej niż dwojgiem dzieci	6,14
Rodziny rozszerzone	2,21
Rodziny szczątkowe wraz z krewnymi	0,55

Wyraźna jest przewaga rodzin z nie więcej niż dwojgiem dzieci oraz rodzin nuklearnych.

Podobnie jak w przypadku województwa sieradzkiego i dla ziemi wieluńskiej zestawiam dane otrzymane po analizie materiału źródłowego, jeszcze przed dokonaniem szacunków brakującej części populacji:

Tabela 4

Rodziny szlacheckie w ziemi wieluńskiej (dane przetworzone)

Typ rodziny szlacheckiej	Liczba rodzin	%
Osoby samotne	24	13,26
Samotne małżeństwa	93	51,38
Rodziny nuklearne z nie więcej niż dwojgiem dzieci	27	14,92
Rodziny nuklearne z więcej niż dwojgiem dzieci	8	4,42

Rodziny szcątkowe z nie więcej niż dwojgiem dzieci	21	11,60
Rodziny szcątkowe z więcej niż dwojgiem dzieci	3	1,66
Rodziny rozszerzone	4	2,21
Rodziny szcątkowe wraz z krewnymi	1	0,55
RAZEM	181	100,00

W tym przypadku dysonans pomiędzy rezultatami otrzymanymi z pracy nad pierwotnym materiałem źródłowym, a danymi przetworzonymi według przyjętej metody jest równie wyraźny, jeśli nawet jeszcze nie bardziej jaskrawy. W ziemi wieluńskiej doszacowywanych dzieci było 158 a rodzin 181. Wskaźnik pozwalający uzupełnić brak dzieci do 10 roku życia wynosi 0,87. Jest zatem bardzo zbliżony do wyniku otrzymanego dla terytorium poprzedniego. Odsetek rodzin nie posiadających dzieci to blisko $\frac{2}{3}$ wszystkich rodzin. Rodziny z jednym lub dwojgiem dzieci stanowią ponad $\frac{1}{4}$. Zatem wnioski odnoszące się do województwa siedleckiego znajdują całkowite potwierdzenie i w tym miejscu.

*

Zestawienie danych dla obu jednostek terytorialnych wskazuje na znaczne podobieństwa struktury rodziny szlacheckiej. Podobna jest liczba osób przypadających na jedną rodzinę — około 4. Zbliżony jest także odsetek rodzin z nie więcej niż dwojgiem dzieci — ok. $\frac{4}{5}$ wszystkich rodzin. Rodziny z więcej niż dwojgiem dzieci stanowią 17 — 19%, a zatem ich odsetek jest także bardzo zbliżony. Udział rodzin rozszerzonych jest również niemal identyczny — ok. 2 — 3%.

Oczywiście zaprezentowane powyżej wnioski pozostawiają wiele wątpliwości. Jak już zaznaczyłem przyjęta metoda nie jest doskonała. Najprawdopodobniej należałoby zmniejszyć odsetek rodzin z nie więcej niż dwojgiem dzieci (o ile?), a odsetek rodzin z więcej niż dwojgiem dzieci powiększyć (o ile?). Pewien margines musi być pozostawiony dla bezdzietnych małżeństw i osób samotnych (jaki?). Na pytania te odpowiedź jest bardzo trudna, jednak unikanie ich do niczego nie prowadzi. Wyciąganie wniosków wyłącznie na podstawie materiału zawartego w rejestrach prowadzi do nikąd. Najczęściej występującą kategorią rodziny są bezdzietne małżeństwa. Ich odsetek waha się od 40 do 55% w poszczególnych powiatach. Przyjęcie za prawdziwe tego rezultatu postawiłoby pod znakiem zapytania biologiczną egzystencję społeczeństwa w tym regionie. Nie ulega kwestii, że „doszacowywane” dzieci należy w pierwszej kolejności umieszczać właśnie w tej kategorii rodziny.

Rejestry pogłównego analizowane tylko dla jednego roku nie są źródłem, na podstawie którego dałoby się odtworzyć szczegółowy model rodziny szlacheckiej. Co najwyżej można się pokusić o nakreślenie schematu ogólnego. Nie oznacza to, że nie warto jednak tego uczynić. Pewnym rozwiązaniem powyższych trudności mogłoby być analizowanie i porównywanie rejestrów pogłównego dla danego terytorium z kilku sąsiednich lat. Próby takie podejmowano, ale ze względu na coraz większą niedokładność rejestrowania danych w kolejnych latach wybierania podatku, i ta metoda nie gwarantuje pewnych rezultatów⁶.

⁶ L. Połaszewski, op. cit., s. 232-233; R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 190-191.

Interesujące mogłoby stać się zestawienie rejestrów pogłównego z metrykami parafialnymi. Być może wówczas struktura rodziny szlacheckiej ujawniłaby się wyraźniej.

MATERIALS

P. Koral — The noble family in the Sieradz Voivodship and the region of Wieluń in the light of the polltax register of 1673

The author analyses the structure of noble families in Poland in the 2nd half of the 17th century. Basing on the poll tax register of 1673, the author observes the preponderance of the „nuclear” families (the ones composed of parents and children — nearly 3/4 of all the families) and those having not more than two children (more than 3/4 of all the families).

MISCELLANEA

D. Dudek — The unknown article by Józef Piłsudski

The author presents the article, published in the periodical „Strzelec” in 1914, signed with the pseudonym „j”. It is devoted to the importance of the psychological and moral factors at war and to the analysis of the „national character” of Poles made from this point of view. The editor’s comment is concentrated on the problem of the authorship of the text. In the opinion of D. Dudek Józef Piłsudski is the author of this article.

DISCUSSIONS

T. Kizwalter — About the new directions of the researches devoted to the nation issue

The author presents the concepts of the adherents of the relativistic theory of nation (e.g. Ernst Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm) and their opponents, who underline the importance of both ethnic and historical roots of the nations (e.g. Anthony Smith). Then he remembers the most important factors in the process of the creation of the Polish national consciousness and he ascertains that — besides the important influence of the industrialisation, democratisation of the society and the development of the nationalism in the 19th and 20th centuries — we can notice the significant impact of the noble culture, which existed in the previous centuries. It could indicate the usefulness of both theories concerning the beginnings of nations, with preference for the first one.

REVIEWS

NOTES

LETTERS TO THE EDITORS

(translated by Eliza Fijałkowska)